

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО; ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Вікторія Вікторівна РЕЗНІКОВА,

доктор юридичних наук,
професор кафедри господарського права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
reznikova.vv78@gmail.com

УДК 347.9

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ УЧАСНИКІВ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРОЦЕСУ ЗА ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВАМИ ТА НЕВИКОНАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ

Досліджується актуальна на сьогодні для господарського судочинства проблема зловживання процесуальними правами. Визначено поняття, ознаки зловживання процесуальними правами. Встановлено, що зловживання процесуальним правом у господарському судочинстві — це діяння (дія та/або бездіяльність), яке полягає в реалізації учасниками судового процесу наданих їм законом прав та повноважень всупереч їх призначенню, з протиправною заінтересованістю, що призвело та/або може призвести до завдання шкоди як публічним, так і приватним інтересам шляхом утруднення чи унеможливлення досягнення завдань господарського судочинства. Ознаки: а) зловживати процесуальними правами можуть лише ті особи, які беруть участь у справі, та наділені відповідними процесуальними правами за ГПК України; б) недобросовісна поведінка в діях осіб, які зловживають процесуальними правами в господарському процесі; в) прихована мета зловживання такими правами, яка пов'язана з прямим умислом; г) має бути присутнім інтерес учасника судового процесу, який зловживає правом, при оцінці відповідної поведінки. Класифіковано зловживання процесуальними правами: а) за стадіями господарського процесу; б) за кількістю осіб, що беруть участь у зловживанні; в) за предметною ознакою; г) за якіс-

ною ознакою; г) за мірою впливу на результати розгляду справи; д) за об'єктом; е) за кількістю вчинюваних дій та їхньою тривалістю. Особливу увагу приділено проблемам протидії зловживанню процесуальними правами в господарському судочинстві. Розкрито сутність зазначених проблем, висловлено власне бачення щодо можливих шляхів їх розв'язання. Ключові питання розкриваються в порівняльному аспекті, базуючись на нормах чинного процесуального кодексу України в порівнянні з проектом пропонованої його нової редакції. Дослідження виконано в контексті громадського обговорення проекту нової редакції Господарського процесуального кодексу України, внесено низку пропозицій щодо його доопрацювання та вдосконалення. Особливу увагу приділено проблемі визначення меж суддівського розсуду (судової дискреції). Обґрунтовано висновок: необхідним є визначення чітких критеріїв, на підставі яких дії учасників судового процесу можуть кваліфікуватись як зловживання процесуальними правами. У деяких випадках межа між зловживанням правом та добросовісною, розумною поведінкою є надто тонкою, навіть ілюзорною, що може призвести до безпідставного застосування негативних наслідків, заходів процесуального примусу стосовно учасників судового процесу.

Ключові слова: зловживання правом, зловживання процесуальними правами, протидія зловживанню процесуальними правами, суддівський розсуд.

Зловживання правом завжди було і дотепер залишається невід'ємним атрибутом функціонування права. Однак у той же час, інститут зловживання правом є відносно новим для законодавства України та недостатньо розробленим для сучасної вітчизняної юридичної науки, наслідком чого є численні розбіжності в поглядах вчених щодо правової природи, сутності поняття «зловживання правом». Уже нагальною стала потреба у нормативному визначенні терміна «зловживання правом», що зумовлюється, передусім, потребами практики правозастосування, адже необхідною передумовою ефективної боротьби зі зловживанням правом є його наукові дослідження з подальшим впровадженням їх результатів у правотворчу, правореалізаційну та правозастосовчу практику.

У безпосередньому зв'язку з проблемою зловживання процесуальними правами знаходяться питання про поняття та ознаки процесуальних правопорушень та процесуальної відповідальності. Існуючі дослідження з цього приводу нечисленні (праці, наприклад, Я. В. Грель [1], О. М. Єрмакова [2], Н. О. Чечиної [3], А. В. Юдіна [4] та ін.). Дослідження з питань зловживання процесуальними правами в господарському процесі є ще більш малочисельними (А. Забродський [5], О. Фонова [6], А. Смітюх [7; 8], О. Перекрестная [9] та ін.)

Чинне господарське процесуальне законодавство не містить визначення поняття «зловживання процесуальним правом», йому невідомий навіть такий термін. Втім, ч. 4 ст. 43⁴ Господарського процесуального кодексу України (ГПК України) встановлює можливість для суду зобов'язати заявника, який вимагає вжиття запобіжних заходів, забезпечити його вимогу заставою, достатньою для того, щоб запобігти зловживанню запобіжними заходами, яка вноситься на депозит господарського суду. Однак, це чи не єдина згадка про зловживання в господарському судочинстві. Між тим, практика зловживання сторін своїми процесуальними правами набула неабиякого поширення в господарському судочинстві. Чимало дій на сьогодні в господарському судочинстві можна кваліфікувати як зловживання процесуальними правами, однак, на жаль, все ще немає дієвого механізму запобігання їм, відсутня чітка концепція щодо протидії зловживанню процесуальними правами. Господарський суд обмежений за чинним процесуальним законодавством у можливостях впливу на недобросовісну поведінку сторони, що дозволяє зацікавленим особам різними способами затягувати розгляд справи, перешкоджати ухваленню несприятливих для себе судових актів і здійснювати інші протиправні дії у сфері господарського судочинства.

Метою цієї публікації є визначення їх ознак зловживання правом загалом, а також зловживання процесуальним правом зокрема; надання, з огляду на виділені ознаки, доктринальних дефініцій термінам «зловживання правом» та «зловживання процесуальним правом»; дослідження існуючих на сучасному етапі розвитку господарського судочинства в Україні проблем протидії зловживанню процесуальними правами в контексті громадського обговорення проекту нової редакції ГПК України; напрацювання пропозицій щодо його доопрацювання та вдосконалення.

Вважаємо, що до **ознак зловживання правом** на сьогодні можна з впевненістю віднести такі:

(а) має місце лише при недобросовісній реалізації суб'єктом свого суб'єктивного права не за його призначенням;

(б) завжди має вольовий та усвідомлений характер;

(в) заподіяння шкоди суспільним інтересам та/або особистим інтересам третіх осіб чи створення реальної загрози її заподіяння;

(г) характеризується формальною правомірністю (має місце відсутність порушення конкретних юридичних заборон при порушенні загальних правових принципів, які покликані спрямувати поведінку суб'єкта в межах певного соціального призначення наданих йому правомочностей) [10].

На основі виділених ознак **зловживання правом** пропонуємо визначати як *вольову та усвідомлену діяльність (дії) суб'єкта з недобросовісної реалізації свого суб'єктивного права не за його призначенням, що заподіює шкоду суспільним інтересам та/або особистим інтересам третіх осіб чи створює реальну загрозу її заподіяння при формальній правомірності такої діяльності (дій).*

Зловживання процесуальним правом у господарському судочинстві — діяння (дія та/або бездіяльність), яке полягає в реалізації учасниками судового процесу наданих їм законом прав та повноважень всупереч їх призначенню, з протиправною заінтересованістю, що призвело та/або може призвести до завдання шкоди як публічним, так і приватним інтересам шляхом утруднення чи унеможливлення досягнення завдань господарського судочинства.

Щодо ознак зловживання процесуальними правами, то ними є такі:

(а) зловживати процесуальними правами можуть лише ті особи, які беруть участь у справі, та наділені відповідними процесуальними правами за ГПК України;

(б) недобросовісна поведінка в діях осіб, які зловживають процесуальними правами в господарському процесі;

(в) прихована мета зловживання такими правами, яка пов'язана з прямим умислом;

(г) має бути присутнім інтерес учасника судового процесу, який зловживає правом, при оцінці відповідної поведінки [11].

На підставі аналізу змісту норм чинного (ст.ст. 18 і 19) ГПК України можна зробити висновок, що процесуальною можливістю зловживати процесуальними правами наділені сторони, треті особи, прокурор, представники сторін, судовий експерт, посадові особи, а також суд (судді). Зловживання процесуальними правами в господарському процесі України може здійснюватися на будь-якій стадії провадження у справі, навіть до подання позову, оскільки в господарському судочинстві можливе вжиття запобіжних заходів (арешт коштів на рахунках можливого відповідача на цій стадії як запобіжного заходу згідно зі ст. 43² ГПК України є прикладом зловживання процесуальним правом зі сторони можливого позивача).

Класифікувати зловживання процесуальними правами можна:

а) за стадіями господарського процесу (зловживання на стадії провадження в господарському суді першої інстанції; в апеляційній інстанції; в касаційній інстанції; на стадії перегляду рішень господарського суду, що набрали чинності за нововиявленими обставинами; на стадії виконання судових актів (виконавчого провадження);

б) за кількістю осіб, що беруть участь у зловживанні (вчинювані однією особою чи одночасно двома і більше особами за попередньою змовою);

в) за предметною ознакою (загальні (характерні для господарського судочинства в цілому, свідчать про те, що судовий процес є наслідком недобросовісних дій сторони у справі, наприклад, це завідомо безпідставне подання позову до суду першої інстанції) та інституційні (вчиняються у сфері відносин, регульованих процесуальними нормами окремого інституту господарського процесуального права, наприклад, зловживання пов'язані зі сплатою судового збору й несенням інших судових витрат, у сфері підвідомчості справ господарським судам, підсудності справ тощо));

г) за якісною ознакою (прості (легко розпізнаються та кваліфікуються) та складні (зовні мало чим відрізняються від правомірної поведінки особи, складні для виявлення, кваліфікації та доказування));

г) за мірою впливу на результати розгляду справи (такі, що тією чи іншою вплинули або ж не мали жодного впливу на результат вирішення справи по суті);

д) за об'єктом (ті, що посягають лише на інтереси правосуддя (основний об'єкт), а також ті, що посягають як на інтереси правосуддя, так і на права осіб, які беруть участь у справі (додатковий об'єкт));

е) за кількістю вчинюваних дій (одиничні та множинні) та їхньою тривалістю (завершені та триваючі) тощо [12; 13].

Розглянемо **проблеми протидії зловживанню процесуальними правами в господарському судочинстві** [14] у порівняльному аспекті, базуючись на нормах чинного ГПК України в порівнянні з проектом запропонованої його нової редакції [15]:

1) істотною вадою чинної ст. 22 ГПК України є те, що обов'язок добросовісно користуватися належними процесуальними правами покладається сьогодні лише на сторони в господарському процесі. Втім, не тільки від їх добросовісної поведінки може залежати хід вирішення справи, оскільки є ще інші особи, які беруть участь у справі (експерти, перекладачі тощо). Відсутня пряма заборона зловживання правами, а також чіткий перелік дій, які суд міг би визнати зловживанням процесуальними правами.

Проект нової редакції ГПК України частково вирішує цю проблему, поширюючи обов'язок добросовісно користуватися процесуальними правами на всіх учасників господарського процесу та їх представників (ст. 44), тоді як під «учасниками справи» розуміє лише сторін та третіх осіб (ст. 42). Стаття 44 проекту не лише чітко регламентує заборону зловживання процесуальними правами, але й надає суду право з урахуванням конкретних обставин справи визнати ті чи інші дії зловживанням, при цьому встановлюючи їх наслідком право залишити без розгляду або повернути скаргу, заяву, клопотання. Відповідно до ст. 44 проекту нової редакції ГПК України учасники справи зобов'язані добросовісно користуватися належними їм процесуальними правами й неухильно виконувати процесуальні обов'язки. Учасники справи зобов'язані виявляти повагу до суду та до інших учасників судового процесу, сприяти своєчасному, всебічному, повному та об'єктивному встановленню всіх обставин справи, з'являтися в судові засідання за викликом суду, якщо їх явка визнана судом обов'язковою, подавати всі наявні у них докази в порядку та строки, встановлені законом або судом, не приховувати докази, надавати суду повні та достовірні пояснення з питань, які ставляться судом, а також учасниками справи в судовому засіданні, виконувати процесуальні дії у встановлені законом або судом строки, виконувати інші процесуальні обов'язки, визначені законом або судом. У випадку невиконання учасником справи його обов'язків суд застосовує до такого учасника справи заходи процесуального примусу (ч. 2 ст. 43 проекту ГПК України).

2) алгоритм дій для недобросовісних учасників процесу щодо зловживання процесуальними правами подекуди з очевидністю вбачається з тексту рекомендаційних роз'яснень вищих судових інстанцій. Так, наприклад, це п. 5 постанови Пленуму Вищого господарського суду України від 17 травня 2011 р. «Про деякі питання практики застосування розділу XII Господарського процесуального кодексу України» № 7 та п. 5 постанови Пленуму Вищого господарського суду України від 24 жовтня 2011 р. «Про деякі питання практики застосування розділу XII¹ Господарського процесуального кодексу України» № 11, що містять переліки обставин, які виключають перегляд судових актів у апеляційному/касаційному порядку. Право винесення з цього приводу ухвал надається не суду першої/апеляційної інстанції, а судам апеляційної/касаційної інстанцій відповідно (залежно від рівня оскарження), у зв'язку з чим господарські суди України заповонила тенденція до оскарження, до прикладу, процесуальних документів, які не ухвалювалися взагалі та/або є відсутніми у справі, оскільки в такому разі є реальна можливість до затягування судового процесу в очікуванні відповідної ухвали суду апеляційної/касаційної інстанції).

Часткове вирішення цієї проблеми (ст.ст. 258, 290 проекту нової редакції ГПК України) планується через пряме подання апеляційних/касаційних скарг до суду апеляційної/касаційної інстанції напряду (замість — через суд нижчої інстанції, як це має місце за чинним ГПК України). До того ж невичерпний перелік дій, які суперечать завданню господарського судочинства, які залежно від конкретних обставин справи суд може визнати зловживанням процесуальними правами, вміщено до ст. 44 (ч. 2) проекту нової редакції ГПК.

Що правда проблемою може стати надмірна кількість у цій статті положень оціночного характеру, як-то: «... вчинення інших аналогічних дій, які спрямовані на безпідставне затягування чи перешкодження розгляду справи чи виконання судового рішення», «... вчинення інших дій, метою яких є маніпуляція автоматизованим розподілом справ між суддями», «подання завідомо безпідставного позову ...», «... у спорі, який має очевидно штучний характер» та ін., трактування яких повністю віддається на розсуд суду без надання будь-яких критеріїв, що могли б слугувати для цього орієнтирами.

Використовуючи такі формулювання, як зазначає Г. Колексніков, розробники проекту, ймовірно, хотіли вказати на умисність дій особи, котра зловживає правом на подання позову та одночасно допускає необґрунтованість позову, тобто його безпідставність. Що ж до нормативного закріплення відповідних критеріїв, то це стане можливим лише після формування судової практики застосування вказаних норм, аналізу результатів їх застосування [16];

3) саме по собі законодавче закріплення у ст. 22 ГПК України обов'язку сторін добросовісно користуватися належними їм процесуальними правами не є дієвим механізмом протидії зловживанню процесуальними правами, оскільки за порушення цього обов'язку не передбачено ефективних заходів відповідальності, жорстких санкцій.

На сьогодні *щодо відповідальності, яку господарський суд може покласти на сторону за дії, що кваліфікуватимуться як зловживання процесуальними правами, то:*

(а) відповідно до ч. 2 ст. 49 ГПК України, якщо спір виник внаслідок неправильних дій сторони, господарський суд має право покласти на неї судовий збір незалежно від результатів вирішення спору. Слід, однак, зробити два застереження, оскільки: по-перше, за буквального тлумаченням змісту вказаної норми суд має право це зробити лише у разі винних неправильних дій сторони, які передували виникненню спору, а не якщо вона допустила недобросовісну поведінку вже в процесі розгляду справи в суді, тобто після виникнення спору, а по-друге — у згаданій нормі термін «неправильні дії» є дещо некоректно вжитим (незрозуміло, чи йде мова про які-небудь протиправні дії, які не передбачені ГПК України чи про певні процесуальні порушення, які вчиняються при заявленні клопотань, поданні доказів тощо).

Проект нової редакції ГПК України містить подібну, на перший погляд, норму (ч. 9 ст. 130): *«у випадку зловживання стороною чи її представником процесуальними правами, або якщо спір виник внаслідок неправильних дій сторони, господарський суд має право покласти на таку сторону витрати повністю або частково незалежно від результатів вирішення спору»*. Як бачимо, термін «неправильні дії» не замінено іншим (більш коректним за змістом), а звідси питання: що це за дії, яка їх природа та за якими критеріями суд ті чи інші дії повинен відносити до таких, що є «неправильними»? Оскільки термін «правильні дії сторони» законодавству невідомий, то недоцільним є й подальше використання терміна «неправильні дії сторони» в господарському процесуальному законодавстві. Можлива альтернатива — «неправомірні дії».

Позитивом водночас є те, що за проектом нової редакції ГПК України при вирішенні питання про розподіл судових витрат суд враховує як дії сторони щодо досудового вирішення спору мирним шляхом під час розгляду справи, стадію розгляду справи, на якій такі дії вчиняються, так і (на відміну від чинної ст. 49 ч. 2 ГПК України) поведінку сторони під час розгляду справи, що призвела до затягування розгляду справи, зокрема подання стороною явно необґрунтованих заяв і клопотань, безпідставне твердження або заперечення стороною певних обставин, які мають значення для справи, безпідставне завищення позивачем позовних вимог тощо (ч. 5 п.п. 3, 4 ст. 130 проекту нової редакції ГПК України);

(б) відповідно до ч. 5 ст. 83 ГПК України господарський суд, приймаючи рішення, має право стягувати з винної сторони штраф у розмірі до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян за ухилення від вчинення дій, покладених господарським судом на сторону. При цьому слід мати також на увазі, що передбачене п. 5 ст. 83 ГПК України право господарського суду при прийнятті рішення стягнути з винної сторони штраф у дохід державного бюджету України стосується не лише рішень, прийнятих по суті справи, а й ухвал, у тому числі

тих, якими розгляд справи не закінчується, до прикладу, ухвали про відкладення розгляду справи у зв'язку з неявкою в судове засідання представника учасника судового процесу та/або неподання ним витребуваних судом матеріалів тощо. Однак суттєвим недоліком згаданої норми є те, що застосування її є можливим лише на стадії винесення рішення (після розгляду спору по суті), що унеможлиблює вжиття таких заходів під час судового провадження у справі з метою забезпечення її повного розгляду та встановлення всіх обставин справи.

За проектом нової редакції ГПК України таке право в господарського суду при ухваленні судового рішення відсутнє (ст.ст. 234, 238). Натомість штраф — це самостійний захід процесуального примусу (ст. 136): *«Суд може постановити ухвалу про стягнення в дохід Державного бюджету України з відповідної особи штрафу в сумі від двох до двадцяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб у випадках:*

- 1) невиконання процесуальних обов'язків, зокрема ухилення від вчинення дій, покладених судом на учасника судового процесу;*
- 2) зловживання процесуальними правами, вчинення дій або допущення бездіяльності з метою перешкоджання судочинству;*
- 3) неповідомлення суду про неможливість подати докази, витребувані судом, або неподання таких доказів без поважних причин;*
- 4) невиконання ухвали про забезпечення позову або доказів, ненадання копії відзиву на позов, апеляційну чи касаційну скаргу, відповіді на відзив, заперечення іншому учаснику справи у встановлений судом строк;*
- 5) порушення заборон, встановлених частиною десятою статті 189 цього Кодексу».*

Цим суду надається можливість застосування такого заходу процесуального примусу як штраф вже й під час судового провадження у справі з метою забезпечення її повного розгляду;

(в) відповідно до ст. 75 ГПК України у разі неподання учасником судового процесу з неповажних причин або без повідомлення причин матеріалів та інших доказів, витребуваних господарським судом, останній може здійснити розгляд справи за наявними в ній матеріалами та доказами або, з огляду на обставини конкретної справи, залишити позов без розгляду на підставі п. 5 ч. 1 ст. 81 ГПК України (у наведених випадках відповідні докази не повинні прийматися в подальшому й судом апеляційної інстанції).

Подібного роду норми (ст. 81 «Подання доказів», ст. 82 «Витребування доказів») міститься й у проекті нової редакції ГПК України: *«Докази, не подані у встановлений законом або судом строк, до розгляду судом не приймаються, крім випадку, коли особа, що їх подає, обґрунтувала неможливість їх подання у вказаний строк з причин, що не залежали від неї»* (ч. 8 ст. 81). У разі неповідомлення суду про неможливість подати докази, витребувані судом, або неподання таких доказів без поважних причин, суд застосовує до відповідної особи заходи процесуального примусу. У разі ж неподання учасником справи витребу-

ваних судом доказів без поважних причин або без повідомлення причин суд, залежно від того, яка особа ухиляється від їх подання та яке ці докази мають значення, може визнати обставину, для з'ясування якої витребувався доказ, або відмовити у її визнанні, або розглянути справу за наявними в ній доказами, а в разі неподання таких доказів позивачем — також залишити позовну заяву без розгляду (ч.ч. 8, 9 ст. 82).

Передбачає проект нової реакції ГПК України (ст. 135) і такий захід процесуального примусу як тимчасове вилучення доказів для дослідження судом, — у разі неподання письмових, речових та електронних доказів, що витребувані судом, без поважних причин або без повідомлення причин. На нашу думку, щоправда, такий захід примусу прямо суперечить принципам змагальності, рівності сторін у процесі, диспозитивності та з'ясування всіх обставин справи. Стаття 75 проекту, крім загального правила *«Кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень. Докази подаються сторонами та іншими учасниками справи. Суд не може збирати докази, що стосуються предмета спору, з власної ініціативи»* містить і виняток із нього: *«... крім витребування доказів судом у випадку, коли він має сумніви у добросовісному здійсненні учасниками справи їх процесуальних прав або виконанні обов'язків щодо доказів»*. Це свідчить про відхід від традиційної змагальної моделі судочинства. Уможлиблюється тим самим (санкціонується) й втручання у суду в право власності, адже доказами можуть бути предмети матеріального світу, які своїм існуванням, своїми якостями, властивостями, місцезнаходженням, іншими ознаками дозволяють встановити обставини, що мають значення для справи (речові докази — ст. 94 проекту ГПК України). Розробниками проекту нової реакції ГПК України було, вочевидь, проігноровано загальні та основоположні правові позиції, напрацьовані практикою Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Як відомо, практикою ЄСПЛ напрацьовані три критерії, які слід оцінювати з тим, щоб зробити висновок, чи відповідає певний захід втручання в право власності принципу правомірного і допустимого втручання, сумісного з гарантіями ст. 1 Першого протоколу, а саме: чи є такий захід законним (тобто чи переслідує він «легітимну мету»); чи переслідує втручання в право власності «суспільний інтерес» (тобто чи є таке втручання «необхідним у демократичному суспільстві»); чи є такий захід пропорційним переслідуваній меті. Якщо хоча б одного критерію із зазначених не буде додержано, то ЄСПЛ констатує порушення державою ст. 1 Першого протоколу (наприклад, у справах *Веренцов проти України*, *Шокін проти України*, *Серков проти України*, *Колишній король Греції та інші проти Греції*, *Трегубенко проти України*, *«East/West Alliance Limited» проти України* та ін.).

Як зазначає Б. Я. Рим, норми проекту нової редакції ГПК України спрямовані на дисциплінування учасників процесу та визначають конкретні негативні юридичні наслідки недобросовісного здійснення сторонами своїх права та обов'язків. Так, у випадку порушення процеду-

ри подання доказів суд може не взяти їх до уваги. Однак виникають сумніви щодо можливості практичної реалізації цих норм. Наприклад, якщо відповідач у справі про стягнення заборгованості представить копії документів про сплату боргу, не виконавши вимог щодо строку подання таких доказів чи надсилання їх іншому учаснику, складно такий доказ не врахувати при ухваленні судового рішення. Ще одним яскравим прикладом негативних наслідків для сторони, яка ухиляється від вчинення певних дій, є п. 4 ст. 103 проекту ГПК України: у разі ухилення учасника справи від подання суду на його вимогу необхідних для проведення експертизи матеріалів, документів або від іншої участі в експертизі, що перешкоджає її проведенню, суд залежно від того, яка особа ухиляється, а також яке ця експертиза має значення, може визнати встановленою обставину, для з'ясування якої експертиза була призначена, або відмовити в її визнанні. Пропонується запровадити правило, що суд має право збирати докази лише у винятковому випадку – наявності сумнівів у добросовісному здійсненні учасниками справи їх процесуальних прав. На практиці насправді непоодинокими є випадки, коли сторони, намагаючись досягти певних юридичних результатів, імітують спір та не подають усіх можливих доказів з метою ввести суд в оману. Водночас зазначена ініціатива містить певні ризики, які повинна подолати судова практика. Так, оціночне поняття «добросовісне здійснення прав» потребуватиме чіткого тлумачення та розуміння. До прикладу, яким чином тлумачити бездіяльність сторони в процесі доказування, неподання доказів без поважних причин тощо? У такому випадку не можна говорити про недобросовісність здійснення прав. У контексті п. 4 ст. 75 проекту ГПК України мова, очевидно, йтиме про випадки зловживання сторонами своїми правами, намагання маніпулювання доказами шляхом часткового їх подання до суду, про випадки зловмисної домовленості між сторонами, ініціювання судових процесів з метою досягнення неправомірних переваг в інших процесах [17];

(г) відповідно до ст. 90 ГПК України (див. також п. 5.13 постанови Пленуму Вищого господарського суду України від 26 грудня 2011 р. «Про деякі питання практики застосування Господарського процесуального кодексу України судами першої інстанції» № 18, Інформаційного листа Вищого господарського суду України від 15 березня 2010 р. «Про деякі питання запобігання зловживанню процесуальними правами у господарському судочинстві» № 01–08/140) у будь-яких випадках зловживання сторонами та іншими учасниками процесу своїми процесуальними правами всупереч обов'язкові добросовісно користуватися ними господарському суду належить реагувати шляхом винесення окремих ухвал, а за наявності підстав — також і надіслання повідомлень прокурору або органу досудового розслідування.

Інститут окремих ухвал є відомим процесуалістиці ще з радянських часів і є певними «наглядовими» функціями суду, спрямованими на підвищення правосвідомості й правопорядку. Вважалось, що така практика буде сприяти зменшенню кількості можливих судових

спорів, правопорушень. Сутність відповідного процесуального інституту полягає в тому, що суду надається право звернути увагу на порушення законності (й інші недоліки) в діяльності підприємств, установ, організацій, причому не лише щодо тих осіб, які беруть участь у спорі, але й щодо будь-яких інших. Відповідна ухвала історично від початку направлялась тому суб'єкту, до компетенції котрого входило усунення відповідних недоліків.

У той же час відповідна норма ГПК України (ст. 90) навряд чи може використовуватися як ефективний засіб протидії зловживанням процесуальними правами на сучасному етапі, оскільки:

1) протидія зловживанням процесуальними правами не є її безпосереднім цільовим призначенням;

2) чинне законодавство на сьогодні не передбачає жодних санкцій за невиконання приписів окремих ухвал господарського суду (річ у тім, що зі змісту ч. 2 ст. 90 ГПК України вбачається: окрема ухвала надсилається відповідним підприємствам, установам, організаціям, державним та іншим органам, посадовим особам, які несуть відповідальність за ухилення від виконання вказівок, що містяться в окремій ухвалі, в порядку та розмірі, передбаченому ч. 1 ст. 119 ГПК України, однак відповідну статтю було виключено з ГПК України у 2000 році разом зі ст. 118, а у 2001 році — доповнено нею кодекс знову, втім, регулює вона тепер поновлення пропущеного строку для пред'явлення наказу до виконання і жодним чином не стосується притягнення до відповідальності за невиконання вказівок, які містяться в окремій ухвалі).

За проектом нової редакції ГПК України не планується відмовитись від інституту окремих ухвал у господарському процесі. Навпаки, згідно з ч. 2 ст. 247 суд може постановити окрему ухвалу у випадку зловживання процесуальними правами, порушення процесуальних обов'язків, неналежного виконання професійних обов'язків (у тому числі, якщо підписана адвокатом чи прокурором позовна заява містить суттєві недоліки) або іншого порушення законодавства адвокатом або прокурором.

Пропонована новела виглядає як логічне продовження вже раніше наміченої тенденції, що стала особливо актуальною у світлі впровадження в національну правову систему адвокатської монополії, — запровадити заборону зловживати процесуальними правами для адвокатів та представників сторін у процесі, порушення якої матиме наслідком дисциплінарну відповідальність адвокатів та втрату статусу представника для представника — не адвоката.

Тенденцію щодо часткового втілення зазначеної пропозиції в господарському процесі ми вбачаємо й сьогодні у п. 5.13 постанови Пленуму Вищого господарського суду України від 26 грудня 2011 р. «Про деякі питання практики застосування Господарського процесуального кодексу України судами першої інстанції» № 18, згідно з яким у разі зловживань процесуальними правами з боку учасників судового процесу, представлених адвокатами, окремі ухвали можуть надсилатися

також до кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури для вирішення питання про притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності в порядку Закону України від 5 липня 2012 р. «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Очевидно, що метою пропонованих новел є ідентифікація осіб, які зловживають знанням процесуального закону, з наступним притягненням їх до відповідальності органом, до повноважень якого належить притягнення до дисциплінарної відповідальності відповідно.

Спеціальних заходів відповідальності за невиконання приписів окремої ухвали проектом нової редакції ГПК України не передбачено. Що ж до застосування заходів процесуального примусу (гл. 9, ст.ст. 132–136), то вони за своєю природою розраховані на учасників судового процесу, тоді як виконавці окремих ухвал, особи, котрим такі окремі ухвали адресуються, — це далеко не завжди учасники судового процесу. Вживанням у ст.ст. 132 та 136 терміна «відповідних осіб» проблема не вирішується.

Таким чином, найбільш дієвою санкцією за зловживання процесуальними правами має всі підстави стати грошове стягнення (штраф) з особи, що допустила зловживання (ст. 136 проекту нової редакції ГПК України). При цьому набуває актуальності застосування інших видів процесуальних покарань за недобросовісне користування процесуальними правами, оскільки все більшого поширення та визнання отримують стандарти процесуальної моралі, добросовісності, коректності поведінки тощо;

4) з однієї сторони, негативним фактором на сьогодні в аспекті вироблення механізму ефективної протидії зловживанню процесуальними правами є відсутність у суду належних правових можливостей для протистояння таким недобросовісним діям (бездіяльності), з іншої ж, — як притягнення до відповідальності, так і застосування будь-яких заходів процесуального примусу за зловживання процесуальними правами породжують проблему визначення допустимої міри суддівського розсуду при вирішенні вказаних питань.

Проект нової редакції ГПК України, як вбачається з його тексту, явно зловживає розширенням меж суддівського розсуду. На ґрунті загальної недовіри суспільства до судової системи та її представників (безпосередньо суддів) зростає у зв'язку із цим обурення: що таке суддівська дискреція та чим вона обіцяє стати після набрання чинності новим ГПК України: законодавчо встановленими межами дозволеного (дискреційні повноваження — право особи у разі ухвалення рішення з питання, віднесеного до її компетенції, діяти за певних умов на власний розсуд у рамках закону) чи свавіллям без меж?

Сьогодні, наприклад, за текстом п. 1.2.5 постанови Пленуму Вищого господарського суду України від 26 грудня 2011 р. «Про деякі питання практики застосування Господарського процесуального кодексу України судами першої інстанції» № 18 пропонується господарським судам «ігнорувати» заяви (клопотання) про відводи суддям при їх повторному поданні, оскільки в таких випадках, як зазначається,

господарський суд не позбавлений права, відмовивши в задоволенні наступної заяви (клопотання), продовжити розгляд справи, в якій заявлено такий відвід, із зазначення про в протоколі судового засідання та в описовій частині судового рішення з наведенням в останньому відповідних мотивів (додаткова ухвала як окремий процесуальний документ у такому разі не виноситься). Чинити так рекомендується при зловживанні сторін своїми процесуальними правами, однак ані визначення відповідного поняття, ані необхідних критеріїв для кваліфікації таких дій не наводиться. Пропонується лише розцінювати як зловживання учасником судового процесу своїми процесуальними правами, зокрема, подання ним другої і наступної заяв про відвід судді (суддів) господарських судів з одних і тих самих підстав або хоча й з інших підстав, ніж у первісній заяві, але з таких, що з урахуванням обставин справи були або мали бути відомі заявникові під час подання ним первісної заяви, і, отже, повинні були зазначати саме в ній. У такому випадку критерії зловживання процесуальним правом, з огляду на залишений суддям необмежений простір для суддівського розсуду, визначатимуться ними самостійно та/або ж здійснюватиметься це на рівні того чи іншого окремо взятого господарського суду з урахуванням тенденцій щодо єдності судової практики. Зрозуміло, що об'єктивність таких критеріїв буде сумнівною.

Проект нової редакції ГПК України не розв'язує, ніяким чином не усуває цих проблем. У ст. 44 наводиться лише невичерпний перелік дій, що можуть бути визнані судом зловживанням процесуальними правами залежно від конкретних обставин справи. Однак якими критеріями повинен керуватися суд при такому визнанні/невизнанні?

Здебільшого складно визначити, де закінчується право та починається зловживання, де саме пролягає відповідна межа (це питання стосується не стільки навіть права, скільки сфери морального, філософського розуміння, залежить від інтересів того суб'єкта, який звернувся за захистом). Постає, у зв'язку з цим, також і питання: як розуміти інститут суддівського розсуду — як обов'язок чи як правомочність? Якщо прийняти за відправну точку тезу про те, що суддівський розсуд, це, безумовно, обов'язок і діяльність суду, то весь розсуд зводиться до «механічної» функції зі збору доказів, пошуку норм права, які підлягають застосуванню при вирішенні конкретного економічного конфлікту, а також винесення рішення по справі у точній відповідності з такими нормами. Якщо ж припустити, що судова діяльність включає в себе не тільки обов'язки, але й права, то інститут суддівського розсуду — досить складне утворення, яке дозволяє судді в кожному конкретному випадку при винесенні рішення посилаючись на принцип свободи (свободи оцінки доказів, свободи вибору й обґрунтування рішення на підставі внутрішнього переконання тощо). Дефініція «свобода» належить швидше до сфери можливого, ніж належного, а отже, властива правомочностям. Обов'язки завжди є чітко визначеними, встановленими нормативно, мають чіткі межі здійснення. Правомочності ж охоплюють всю ту сферу процесуальних відно-

син, яка виходить за межі обов'язків. Насправді, складно уявити, як можна підпорядкувати певним обов'язковим правилам розумову діяльність судді з оцінки будь-чого. Якщо ж інститут суддівського розсуду — правомочність, то, як і всякому праву, йому не уникнути зворотного боку медалі — можливості зловживати наданим правом (як при вирішенні окремих процедурних питань, так і при винесенні судового акта (ухвали, рішення чи постанови) за наслідками розгляду справи в цілому). О. А. Папкова з цього приводу слушно відмічає, що визначення меж суддівського розсуду — це проблема запобігання зловживанню судом відповідним правом [18].

Невипадково зловживання протиставляється добрій совісті, моральності, є порушенням суб'єктивних прав у рамках належних прав, тобто виходом за межі права під впливом суб'єктивних інтересів. Відсутність єдиного доктринального розуміння, а також законодавчого визначення поняття «зловживання правом», його чітких критеріїв, зіткнення суб'єктивних прав різних осіб призводить до того, що вирішення цих питань, урегулювання цих конфліктів інтересів здійснюється судом на основі одного лише суддівського розсуду. На небезпеку подібної практики звертав увагу ще В. П. Домоджо, наголошуючи на тому, що з питання щодо меж окремих прав може існувати множинність діаметрально суперечливих поглядів, і в пошуках цих меж суди, не маючи перед собою жодних загальних начал, легко можуть виявитися втягнутими в низку вирішальних та непоправних для окремих осіб, і небезпечних для самої стійкості судової системи помилок (цит. за [19]). Як цілком справедливо зауважив А. В. Юдін, бентежить той факт, що під виглядом боротьби зі зловживаннями процесуальними правами може відбутися применшення процесуальних прав осіб, які беруть участь у справі, з боку суду, причому таке усічення процесуальних прав може бути пов'язане та нерозривно поєднане із застосуванням до відповідних осіб доволі відчутних санкцій [4, с. 61–68]. Саме тому, окрім встановленого в ГПК України обов'язку сторін добросовісно користуватися процесуальними правами, повинно бути максимально чітко сформульовано нормативне визначення поняття «зловживання процесуальними правами», встановлено як заходи процесуальної відповідальності, так і інші заходи процесуального примусу за зловживання процесуальними правами (саме щодо останніх, як зауважує А. В. Юдін, має бути на нормативному рівні встановлено пріоритет задля мінімізації суддівського розсуду в цьому питанні разом із вдосконаленням процесуального регламенту, не пов'язаного з установленням заходів примусу, для попередження та виключення різноманітних форм процесуальних зловживань).

У той же час згідно із Законом України від 2 червня 2016 р. «Про судоустрій і статус суддів» (п.п. «а» п. 1 ч. 1 ст. 106) суддя бере на себе відповідальність за незаконну відмову в доступі до правосуддя (у тому числі незаконну відмову в розгляді по суті позовної заяви, апеляційної, касаційної скарги тощо) або інше істотне порушення норм процесуального права під час здійснення правосуддя, що унеможливи-

ло учасниками судового процесу реалізацію наданих їм процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків або призвело до порушення правил щодо юрисдикції або складу суду [20]. Стаття 14 проекту ГПК України визначає поряд з цим такі функції суду: керування судовим процесом, сприяння учасникам судового процесу в реалізації ними прав, передбачених цим кодексом, запобігання зловживанню учасниками процесу їх правами.

Таким чином, об'єктивно необхідним є визначення чітких критеріїв, на підставі яких, дії учасників судового процесу можуть кваліфікуватись як зловживання процесуальними правами, оскільки, як уже зазначалось, у деяких випадках межа між зловживанням правом та добросовісною і розумною поведінкою є надто тонкою, навіть ілюзорною, що може призвести до безпідставного застосування негативних наслідків щодо учасників судового процесу (за численні, до прикладу, на думку суду заяви, скарги, клопотання). Тут важливо не зневажити, що правда, й того факту, що господарський процес є змагальним, а це означає активність поведінки сторін у справі, які зобов'язані вживати заходів до всебічного, повного дослідження всіх обставин справи (ст.ст. 4³, 22 чинного ГПК України, ст.ст. 1, 8, 9, 12, 14 та ін. проекту нової редакції ГПК України).

Як **висновок**, ст. 44 проекту нової редакції ГПК України «Неприпустимість зловживання процесуальними правами» доцільно доповнити положеннями такого змісту: *«Зловживанням процесуальними правами є діяння (дія та/або бездіяльність), яке полягає у реалізації учасниками судового процесу наданих їм цим Кодексом прав та повноважень всупереч їх призначенню, з протиправною заінтересованістю, що призвело та/або може призвести до завдання шкоди як публічним, так і приватним інтересам шляхом утруднення чи унеможливлення досягнення завдань господарського судочинства»*. Оскільки ст. 136 проекту нової редакції ГПК України передбачає можливість накладення штрафу (як заходу процесуального примусу) на учасника судового процесу за зловживання процесуальними правами, то логічно було б і доповнити проект ГПК України відповідною дефініцією.

У ч. 9 ст. 130 проекту нової редакції ГПК України термін «неправильних дій» замінити терміном «неправомірних дій» сторони.

Ст.ст. 75 та 135 проекту вилучити з нової редакції ГПК України або ж доопрацювати з урахуванням уже усталеної практики ЄСПЛ задля забезпечення найбільш повної реалізації принципу змагальності сторін у господарському процесі, недопущення втручання в право власності на порушення гарантій, передбачених ст. 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

У ст. 247 проекту нової редакції ГПК України доцільним є щонайменше передбачити спеціальні заходи відповідальності — санкції за невиконання приписів окремих ухвал господарського суду, оскільки їх адресат — це, як правило, не учасник судового процесу, особа, що жодним чином не пов'язана зі справою, яка розглядається судом. Без конкретної та невідворотної відповідальності за невиконання вка-

зівок, які містяться в окремій ухвалі, інститут окремої ухвали не стане дієвим. У той же час маємо глибоке переконання, що в умовах демократичного суспільства більш прогресивною була б все ж повна відмова від інституту окремих ухвал як пережитку часів радянської епохи.

Список використаних джерел

1. Грель Я. В. Злоупотребления сторон процессуальными правами в гражданском и арбитражном процессе : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. : 12.00.15. Новосибирск, 2006. 26 с.
2. Ермаков А. Н. Арбитражное процессуальное правонарушение // Вестник Саратовской государственной академии права. 2002. № 3. С. 122–126.
3. Чечина Н. А. Гражданские процессуальные отношения. Л. : Изд-во ЛГУ, 1962. 68 с.
4. Юдин А. В. Злоупотребление правами в гражданском судопроизводстве. СПб. : Изд. дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2005. 360 с.
5. Забродський А. Зловживання правом як загальна тенденція процесу // Юридичний радник. 2006. № 5. С. 26–27.
6. Фонова О. С. Зловживання процесуальними правами учасниками господарського процесу // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. 2008. Вип. 6 (74). С. 187–199.
7. Смітюх А. В. Что такое процессуальные диверсии // Юридическая практика. 2005. № 1 (367). С. 12–13.
8. Смітюх А. В. Критерії та механізм кваліфікації зловживання процесуальними правами // Юридичний радник. 2006. № 6. С. 56–57.
9. Перекрестная О. Заходи запобігання зловживанню процесуальними правами в господарському судочинстві // Юридична Україна. 2012. № 2. С. 93–96.
10. Резнікова В. В. Зловживання правом: поняття та ознаки // Університетські наукові записки. 2013. № 1. С. 23–35.
11. Резнікова В. В. Зловживання процесуальними правами в господарському судочинстві: поняття, ознаки, види // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2013. № 95. С. 31–36.
12. Резнікова В. В. Зловживання процесуальними правами: господарсько-процесуальний аспект проблеми (початок) // Слово Національної школи суддів України. 2013. № 3 (4). С. 124–137.
13. Резнікова В. В. Зловживання процесуальними правами: господарсько-процесуальний аспект проблеми (продовження) // Слово Національної школи суддів України. 2014. № 2 (7). С. 123–135.
14. Резнікова В. В. Проблеми протидії зловживанню процесуальними правами в господарському судочинстві // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2012. № 93. С. 20–24.
15. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : проект Закону від 23.03.2017 р. за № 6232 / Верховна Рада України. URL : <https://goo.gl/sMhByo>.

16. Беляева К. Проект ГПК: Судиться станет проще, но дольше [12 июня 2017, 15:43] // Судебно-юридическая газета. / URL : <https://goo.gl/MWRnum>.
17. Рим Т. Я. Принцип змагальності за проектом ГПК: перспективи застосування Громадська організація «Асоціація суддів господарських судів України». URL : <https://goo.gl/JcMwos>.
18. Папкова О. А. Пределы судейского усмотрения в гражданском процессе // Журнал российского права. 1998. № 2. С. 102–107.
19. Анохин В. С. Злоупотребление процессуальными правами / Арбитражный суд Воронежской области. URL : <https://goo.gl/us2fcL>.
20. Про судовустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402–VIII / Верховна Рада України. Законодавство України. URL : <https://goo.gl/MW7vPv>.

Надійшла до редакції 10.06.2017

Резникова В. В. Ответственность участников хозяйственного процесса за злоупотребление правами и невыполнение процессуальных обязанностей

Исследуется актуальная на сегодня для хозяйственного судопроизводства проблема злоупотребления процессуальными правами. Определено понятие, признаки злоупотребления процессуальными правами. Злоупотреблением процессуальным правом в хозяйственном судопроизводстве понимается деяние (действие и/или бездействие), которое заключается в реализации участниками судебного процесса предоставленных им законом прав и полномочий вопреки их назначению, с противоправной заинтересованностью, что может привести к нанесению вреда как публичным, так и частным интересам путем затруднения или невозможности достижения задач хозяйственного судопроизводства. Признаки: а) злоупотреблять процессуальными правами могут только те лица, которые участвуют в деле и наделены соответствующими процессуальными правами по ХПК Украины; б) недобросовестное поведение в действиях лиц, злоупотребляющих процессуальными правами в хозяйственном процессе; в) скрытая цель злоупотребления такими правами, связанная с прямым умыслом; г) должен присутствовать интерес участника судебного процесса, который злоупотребляет правом, при оценке соответствующего поведения. Классифицированы злоупотребления процессуальными правами: а) по стадиям хозяйственного процесса; б) по количеству лиц, участвующих в злоупотреблении; в) по предметному признаку; г) по качественному признаку; д) по степени влияния на исход дела; е) по объекту; ж) по количеству совершаемых действий и их продолжительности. Особое внимание уделено проблеме противодействия злоупотреблению процессуальными правами в хозяйственном судопроизводстве. Раскрыта сущность указанных проблем, высказано собственное видение возможных путей их решения. Ключевые вопросы раскрываются в сравнительном аспекте, основываясь на нормах действующего процессуального кодекса Украины в сравнении с проектом предлагаемой его новой редакции. Исследование выполнено в контексте общественного обсуждения проекта новой редакции Хозяйственного процессуального кодекса Украины, внесен ряд предложений по его доработке и совершенствованию. Особое внимание уделено проблеме определения границ судейского усмотрения (судебной дискреции). Обоснован вывод: необходимо определить четкие

критерии, на основании которых действия участников судебного процесса могут квалифицироваться как злоупотребление процессуальными правами. В некоторых случаях граница между злоупотреблением правом и добросовестным, разумным поведением является слишком тонкой, даже иллюзорной, что может привести к произвольному применению негативных последствий, мер процессуального принуждения в отношении участников судебного процесса.

Ключевые слова: злоупотребление правом, злоупотребление процессуальными правами, противодействие злоупотреблению процессуальными правами, судебское усмотрение.

Reznikova, V. V. Responsibility of Participants in the Economic Process for Abuse of Rights and Non-Compliance with Procedural Obligations

The problem of abuse of procedural rights is currently being investigated for economic court proceedings. The concept and signs of abuse of procedural rights are defined. It has been determined that abuse of procedural law in economic legal proceedings is an act (action and/or inaction), which consists in the implementation of the rights and authority granted to them by the law by the parties in contravention of their appointment with an unlawful interest which has led and/or may lead to causing harm to both public and private interests by making it difficult or impossible to achieve the objectives of economic legal proceedings. Signs: a) only those persons who take part in the case with the corresponding procedural rights under the Civil Code of Ukraine may be abusing the procedural rights; b) unfair behaviour in actions of persons who abuse procedural rights in the economic process; c) the hidden purpose of abuse of such rights, which is related to direct intent; d) the interest of the participant in the trial, which abuses the right, should be present at the assessment of the relevant conduct. Classification of abuse of procedural rights: a) by stages of economic process; b) by the number of persons involved in abuse; c) on a subject basis; d) on a qualitative basis; e) by the degree of influence on the outcome of the case; f) by object; g) by the number of actions and their duration. Particular attention is paid to the problems of counteracting the abuse of procedural rights in economic legal proceedings. The essence of these problems is revealed, their own vision on possible ways of their solution is expressed. Key issues are disclosed in a comparative aspect, based on the norms of the current procedural code of Ukraine as compared to the draft proposed by its new edition. The research was carried out in the context of the public discussion of the draft revision of the Commercial Code of Practice of Ukraine; a number of suggestions were made for its revision and improvement. Particular attention is paid to the problem of determining the limits of judicial discretion (judicial discretion). The conclusion is grounded: it is necessary to define clear criteria on the basis of which actions of participants in the court process can be qualified as abuse of procedural rights. In some cases, the boundary between abuse of law and fair, reasonable behaviour is too thin, even illusory, which can lead to the unjustified use of negative consequences, measures of procedural coercion against the participants in the trial.

Keywords: abuse of law, abuse of procedural rights, opposition to abuse of procedural rights, judge's discretion.

